

РАЗЬДЗЕЛ ДРУГІ

*У той жа дзень двое зь іх ішлі ў сяло,
што ў шасьцідзясяцёх стадыях ад Ерузаліму,
званае Эмаўс,
І гутарылі між сабою аб усіх гэтых здарэньнях.
І сталася, як гутарылі яны ды разважалі, між
сабою, вось Сам Ісус, падышоўшы, пайшоў зь імі;
але вочы іх былі стрыманы, дык не пазналі Яго.*

Паводле Лукі, Сьв. Эвангелье, 24:13-16.

...Сьпіна ўсё яшчэ балела — там, дзе калісьці прыліпла да абпаленай скуры расплаўленая і зацьвярдзелая, як асфальт, каса, чужая і цяжкая, бышчам палена падвешана ззаду. Распаленае палена. Адна, адна засталася ў цэлым сьвеце. Адабрана адзіная жывая і радасная істота, якая ў яе яшчэ была. Каня гэтага, Шэрага, з бацькам хавалі аж два гады і ад немцаў з бобікамі, і ад партызан.

Агульная іх сям'і таямніца, любоў і надзея. Вечарамі пры запаленай лучыне, калі здавалася: дзень, хвала Богу, пражыты, ну, а начныя людзі, партызаны ў бацькі ўсе сябры застольныя, не пакрыўдзяць, — у такія вечары ўсёй сям'ёй летуцелі, як будзе пасьяля вайны. Калі ў іх будзе свой конь, багатая збруа і ўсё, што трэба, у гаспадарцы будзе. Бацька падоўгу распавядаў, як ён пачынаў жыць, калі яшчэ дзед гаспадарыў і наогул было інакш. Аб гэтым распавядалі і прыгожыя малюнкi-плякаты на сьценах, прымацаваныя зьверху шпалераў. (Бацька часамі спыніцца сярод хаты, азірнецца: «Ну, хата-чытальня, нічога ня скажаш!») Дзеці (і Вэнэра таксама) любілі гэтыя малюнкi на сьценах, часта іх шумна разглядвалі: вялікія-вялізныя пчолы, прыгожыя рамачныя вульлі, сьмешныя, пацалаваць хочацца, круглыя «пятакі» тлустых парсючкоў каля белай, як цёплая печка, мамы-сьвіньні, добрыя морды кароваў, ну, а шэры конь у табу не іншых харашуноў выклікаў самае вялікае захапленне: «Гэта наш ІПэры!» Вэнэры асабліва падабаліся ходзікі з каляровым, яркім, як навагодняе сьвята, цыфэрблятам. На ім жоўтае-жоўтае ад пасьпелага жыта поле, селянін з такімі ж жоўтымі вусамі і снапом у руках, а ўнізе — трактар з чырвоным сьцягам.

— Як у таткі вусы! — Малыя ніколі не забудуцца наноў здзівіцца такому радаснаму падабенству.

А за абразом схаваная была газэта «Камуніст», на якой ужо і сапраўды быў паказаны бацька. Фатаграфія кепская, брудная, як і ўсе літары, але дзеці ведалі, што гэта іх татка зь дзедам, зноў і зноў патрабавалі ім паказаць і пачытаць, што напісана: «Бацька і сын Станкевічы зь вёскі Ўюнішчы наладзілі культурную гаспадарку». Бацька і сам зь цікаўнасьцю разглядваў газэту, па краях абарваную на курава, не-не ды й скажа:

— Была б нам культурная гаспадарка, калі б дзед ваш, Госпадзе, супакой яго душу, не надарваўся ў лесе і не памёр. Раскулачылі б, як піць даць! Ён бы не аддаў

усё гэтак лёгка, як сыноч. Я зь імі мог размаўляць, а ён ня ўмеў.

Згарэла ўсё, усё спалілі немцы, усіх! І навошта толькі яна выратавалася, навошта ёй жыць, Вэнэры? Прыпадала да морды Шэрага, ён нэрвова, цяжка дыхаў ёй на рукі, у мокры ад сьлёз твар: хоць адна жывая на сьвеце істота ведае і разумее, як ёй ня хочацца, немагчыма жыць!..

А тут гэтыя партызаны — адабралі, павялі й яго. Асірацілі Вэнэру канчаткова. Яна пацягнулася сьледам і, няхай што хочучь робяць, не пакіне свайго Шэрага. Распухлага твару яе ніхто не пазнае, а гэта ж знаёмыя партызаны. Яны бывалі ва Ўюнішчах, сяго-таго зь іх помніць яна. Не, ёй ня трэба, каб яе прызналі, ёй балюча, яна саромеецца сябе такой, якой яна стала, якой зрабілася. Гэты твар, гэтыя рукі...

Пэрага бацька знайшоў, калі мужыкі расхапалі кінутых у лесе і на дарогах, пакінутых Чырвонай Арміяй коней. Калі разьбіралі калгасных дахадзяг. Нікому ён не патрэбен быў — конь з распаласаваным асколкам сьцегняком. А вось бацька ўзяў, нешта ён убачыў, разгледзеў у няшчасным калеку з гнілою страшнаю ранаю. Тлумачыў так:

— Стаіць і, як чалавек, глядзіць, мухі, заядзь гэтая, проста ратунку няма, а вочы, ну, проста чалавечыя: «Мне кепска, мне вельмі кепска!..» А харашун, калека і ўсё адно — харашун!..

Мужыкі-суседзі пасьмейваліся: столькі здаровых, нармальных коней, а Станкевіч унё інваліда падабраў! Узяў бацька і калгаснага коніка, але ўся ўвага, клопат былі Шэраму. А калі падлячыў, сталі з зайздасьцю на яго пазіраць. Ды аб'явіліся партызаны, паліцыя — не абыйдуць увагаю! — адвёў Шэрага ў лес, стажок сена накісь, па чарзе з Вэнэрай наведвалі яго. Вёсцы растлумачылі: прыйшлі, маўляў, ноччу нейкія, забралі. Колькі клопату і трывог даў Шэры, але і радасьці жывой колькі! Ня раз знаходзілі поле бітвы на тым месцы,

дзе ў лясной кашары яго хавалі. Стаптаны, парыты капытамі дол, зламаныя, памятыя дрэўцы: падыходзілі ваўкі. Але Шэры ня даўся ім. Бацька, замучаны трывогай, ня раз бег да яго на дапамогу: ледзь што прысьніцца — бяжыць. Маці проста змарнела са страху за яго, за ўсіх. Але ў маці гэта быў заўсёдны, вечны стан: страх. Нават у спакойныя часы. Бацька, бывала, возьме яе, як малую, на рукі, трымае, не выпускае:

— Не, ты скажы! Чаго ты баісься, растлумач, чаму ты заўжды баісься? Нічога ж не здараецца, што гэта з табою?

Бедная мама, бедны бацька — ведалі б яны, што зробіць з намі! Зь імі.

Бацька быў упэўнены, што ўжо ён дык не аддасць у рукі бядзе сваю сям'ю. Адаб'ецца, як Шэры ад ваўкоў, — ня раз пра гэта казаў. А мама ад гэтых размоваў яшчэ болып баялася. Адразу пачынала дрыжаць, калі бацька нас усіх і яе саджаў у цагляны склеп у халоднай палавіне дому альбо ў зямлянку-хованку ў гумне, «каб прывыклі». Як малы, гуляў зь дзецьмі: прыйдзе ў гумно — снапы жыта, сена, што яшчэ бачыце? Нідзе анічога. Адкоціць убок сноп, другі, падыме плаху — глыбокая нара ў зямлі, пад сена.

— Дык згарым жа, на вугалькі, о божа! — стогне мама.

Але бацька, ня быў бы гэта ён, падрыхтаваў не адну, ня дзьве, а цэлыя тры хованкі (ня лічачы склепа). Адну — там, дзе і іншыя аднавяскоўцы рабілі, у сухім бары з добрым падлескам. Кожны рыў патаемна ад усіх, па начах, прыбіраючы сьляды жоўтага пяску, маскіруючы лаз імхом, галінкамі, як толькі ні хітравалі. Але як не пахваліцца перад суседям? Вось і бацька прывёў да сваёй хованкі кульгавага касавокага Камая, па мянушцы «Самаед»: ну, дзе, адшукай? Знайсці ня мог, ту-паў, кульгаючы, круціўся, хапаў сасёнкі за чубы, думаючы, што пасаджаныя, — бацька радаваўся, як дзіця. Адварнуў сасновы пень і гэтым жа адчыніў дзьверку

на завесах, ад куфра яе бацька ўзяў, прыстасаваў — на роўным месцы, не заўважыш. А як пад зямлёю ўсё акуратна зроблена: прыступкі, палічкі, ёсьць дзе сесыці і нават легчы. Цешыўся татка, як нашы малыя, — мама горка плакала, гледзячы на гэтую іхную радасьць. Але найбольшы гонар бацькаў была трэцяя зямлянка: у бярозавым гаёчку, густым, як шчотка. Вось пра тую ён нікому ані слова, на яе спадзяваўся асабліва. Ніякія немцы не папруцца туды з сабакамі, забытаюцца са сваімі павадкамі. А ўжо як замаскаваў, як усё зручна зрабіў — дзяўчаткі і асабліва Антончык ня раз прасіліся: адвядзі іх зноўку «ў бярозкі».

— Ды ты ня бойся, — тлумачыў маме, — якая нас аўчарка там вынюхае. Там такія пахі: грыбы, ягады, мышы — нос сабачы набок зьверне! Хлопцы мяне папярэдзяць, пойдзем туды загадзя. Ваду паставіў, хлеб, сала — усё нарыхтавана.

Бацька дужа спадзяваўся на разведчыкаў: ужо ж яны паўеюль шныраць і папярэдзіць не забудуцца, калі што.

Усё, аднак, парушыў незразумелы той атрад. Зайшлі ва Ўюнішчы ноччу, ціха, але патрабавальна па-стукалі ў вакенца, потым паторгалі дзьверы. На пытаньне: хто? — адазваліся сярдзіта: мы дык свае, калі ты таксама свой! Зайшлі ў дом: ніводнага знаёмага, апранутыя амаль ва ўсё вайсковае, але наша. Такіх, з іголачкі, Вэнэра бачыла перад самай вайной, калі манэўры былі. Ну, словам, не падобныя на партызан, на якіх нямецкага болын, чым на паліцаях. І зброя не такая, як у мясцовых партызан, не ўсялякае-рознае, а аднолькавае, і ўсё больш аўтаматы. Абцасамі шчоўкаюць, казыраюць: «Таварыш камандзір! Таварыш зампаліт!»

Вэнэры спадабаліся: культурныя, ветлівыя, рук не распускаюць, не ўжываюць слоўцаў розных, што ад знаёмых партызан ляцяць, як шалупіньне ад семак на вечарынках.

Толькі камандзір сьмешны, такіх на вечарынках

называлі «недамеркамі». Іх усіх мучыла зайздрасць да хлопцаў, якіх не саромяцца рослыя дзяўчаты. Гэты ж наогул нейкі цудзік: абцасы сабе зрабіў спэцыяльна, каб вышэй быць. Ну, як на жончыных туфлях абцасы.

Пасьля вайны ўжо, толькі праз 25 гадоў, мы спахапіліся і ўзяліся запісваць людзей з такіх, як Уюнішчы, вёсак. Тых, хто ацалеў, каго не спалілі ў сьвірках, у цэрквах.

Нам жанчыны расказваюць, старэнькія, ім ужо за 70, магнітафон запісвае: Вера Пятроўна Слабада, настаўніца, вядзе расказ, а дзьве другія жыхаркі Дубровы толькі падказваюць, дапамагаюць ёй плачам і самі слухаюць, як бы ня верачы, што самі гэты бачылі, перажылі, было такое...

— Прыехалі й кажуць: ідзіце ў лес, немцы хутка будуць у вас... А людзі, зіма ж, мароз, куды ж ім у лес ды ў каго шмат дзяцей. Не паслухаліся некаторыя. Дык яны назаўтра вярнуліся і тых, хто ў лес ня выехаў, ажно дзевяць сямеек, — усіх пастралялі...

— Чакайце, гэты хто былі?

— Ды хто, партызаны, мы ж кажам. Спец... гэты атрад — яны сябе называлі. Восемдзсят ці колькі душ, ды зь дзеткамі пастралялі... Вы, кажуць, немцаў чакалі, вы не савецкія людзі.

— Чакайце, чакайце! — усё ня хочам зразумець, паверыць. — Дык гэты немцы, не паліцаі былі?..

— Камандзір іхны, як яго... Калайджан, чорны такі, вочы такія, усё крычаў: «Вы — паліцэйскія лазутчыкі, вы ворагі народу, здраднікі!»

Ад мясцовых партызан мы тое самае пачулі. Спецыяльна распыталі ў іншых вёсках. І ўсё-ткі не далі ў книгу. Можна растлумачыць: гэтага нізавошта б не прапусьцілі, 70-я гады. Праўда, але з адной агаворкай. Касэту мы самі сьцёрлі, запісалі на ёй іншы расказ у другой вёсцы, дзе забівалі ўжо сапраўды немцы. Першая думка, пачуцьцё наша (усе трое да таго ж былыя партызаны): ды

калі прагучыць гэты выпадак, усе астатшыя нашы запісы, нашы «вогненныя вёскі», дзе немцы і паліцаі «працавалі», нехта паставіць пад сумненне. А ці ня іх, такіх вось «спэцатрадаў», справа — вашы Хатыні.

Які быў расклад рэчаў у тых дні: альбо — альбо. Калі і вашы «органы» — зьвяр'ё, значыць, як бы апраўданне нямецкім карнікам. Сыцёрлі магнітную стужку — факт. А хіба не сьціралі самую памяць, у саміх сабе (ды й цяпер сьціраем): тое, што можам успомніць, — чалавеку проста ня вытрымаць (маці і бабуля зварылі памерлае дзіця, каб накарміць астатніх дзяцей, — у блякадным Ленінградзе). Абаронная рэакцыя? Часткова і гэта...

Мой суаўтар па кнізе «Я з вогненнай вёскі» Янка Брыль спэцыяльна адшукваў сьляды гэтага Калайджана. Па музеех ды публікацыях. Выявілася: прысланы быў з Масквы, бо ў 1942 годзе «камандзіраў не хапала». (Ды й ня вельмі давяралі акружэнцам: з НКВД — надзейней.)

Ваграм Пагосавіч Калайджан, старшы лейтэнант, — васьмь ён і расстраляў на Віцебшчыне вёску Дуброва. Потым яго адклікалі ў Маскву. Паводле афіцыйнай вэрсіі: судзіць. Паводле перакананьня мясцовых партызан: уцёк сам, за ім ужо палявалі мясцовыя хлопцы. Прынамсі, ніякой за сабою віны не прызнаваў, а наадварот, крыўдзіўся (пасья вайны ўжо), "выпрошваў узнагароды".

Тое, што адбылося ў нашай мясцовасьці — ва Ўюнішчах, ну проста-ткі сьпісана з Калайджана. І таксама — «спэцатрад».

Вэнэры атрад гэты спачатку спадабаўся, а выгляд камандзіра, які сьмешна падскокваў на высокіх абцасах, проста забаўляў яе. І ён таксама за кожным словам: «пажалуста» ды «спасіба», хаця голас рэзкі, нават вісклівы. Ён усё выходзіў на кухню запіваць нейкія таблеткі. Мабыць, язва мучыла.

Камандаваньне разьмясьцілася, вядома ж, у доме Станкевіча, ну як мёдам намазана там было для іх для ўсіх.

Хто Вэнэры не спадабаўся, дык гэта «таўстун». Яна называла сама сабе так чалавека, які пры камандзіры быў. «Таўстун» нібыта ўсьміхаецца, дабрадушны такі, а зааворыць — і не заўважыш, як ты ўжо быццам і вінаваты.

— Ну як жывём?

— Як і ўсе.

— А ўсе як?

— Жывуць, пакуль жыць можна.

— А хто не дае жыць? Партызаны?

— Чаму абавязкова партызаны?

— Ну а хто больш перашкаджае жыць: немцы ці мы?

Зрэшты, і ў бацькі не атрымлівалася размова, ні з «таўстуном», ні з камандзірам. Ты іх частуеш, ставіш на стол што толькі маеш: нібыта і задаволеныя, калі ўмінаюць за абедзьве шчакі, а ўсё ня могуць каб бяз шпількі: «О, які ў цябе мядок, гаспадар! Вульлі, ці што, калгасныя?» Альбо: «Дом, ну, як у добрага пана!»

Бацька ўжо тлумачыў, тлумачыў: як дзед пачынаў будаваць пасья рэвалюцыі і як завезьлі ў сяльпо карыты цынкавыя, столькі, што ня ведалі, куды дзець, а ён, бацька, і здагадаўся іх скупіць. Выпрастаў і накрыў дом, атрымаўся такі дах, усім на зайздрасць.

— Ад партызан неспакою шмат?

Пытае «таўстун», але як бы не для сябе, а для камандзіра, пераглядваючыся зь ім.

Ну што ім адказаць? Што партызаны ва Ўюнішчы днююць і начуюць, свае хлопцы. Вось блякада, гэта сапраўды, яе баяцца даводзіцца.

— Свае, значыцца, хлопцы. Яно і бачна, — нешта сваё мае ў думках «таўстун». І камандзір таксама.

— Значыць, партызан не баіцеся. А немцаў баіцеся? — раптам спытаў.

— Ну, правільна, — ня сьцяміў бацька, — што ж сваіх баяцца?

— Служаць таму, каго баяцца, — паведаміў «таўстун».

А тут са сьцягам яшчэ так атрымалася. Прыбегла ў дом, радуецца Вэнэра, дурніца малая:

— Татка, а ў нас сьцяг павесілі!

І праўда, проста на варотах прыладзілі: чырвоная ануча на палцы. Як, бывала, на сельсавеце. Бацька адразу да камандзіра: акуратна пастукаў сагнутым пальцам па касяку ў дзьвярах, а той акурат выходзіць сваю таблетку запіваць.

— Там вашы хлопцы сьцяг вывесілі...

— У нас няма хлопцаў, у нас байцы.

— Ня варта б гэтага, таварышы, рабіць... Вы ж самі ведаеце, немцы ідуць. А калі даведаюцца?

— Вы лічыце, што мы іх сюды пусьцім?

— Ды ўжо пусьцілі. А беражонага Бог беражэ.

— У вас што, здраднікі тут, данясуць? — вочы паляюць, чорны такі — ад хваробы ці гневу. — Ад каго немцы могуць даведацца? Што ж ня кажаце? Як з такімі быць, мы ведаем.

— Данясуць, не данясуць... Сарока на хвасьце прынясе.

— Не віляйце! Пры чым тут сарока? Ім ужо чырвоны сьцяг перашкаджае. А як савецкая ўлада — таксама?

Пад вечар трывога ўсур'ёз ахапіла людзей: і жыхароў, і асобы гэты атрад. Калі над вёскай завіс нямецкі самалёт — «рама», па ім стралялі, але ён і не зважаў нават. Затым паляцеў. Пад вячэру (Вэнэра накрыла стол на дзесяцярных, яе так папрасілі: «Накрыйце на дзесяць пэрсон») у хату сышліся камандзіры, у сьвятліцу праходзілі, а на кухні цесна і шумна стала ад ад'ютантаў. Толькі перашкаджалі Вэнэры рабіць, як быццам ёй ёсьць справа да іх. Публіка вядомая: адзін перад адным выстаўляюцца. Галоўны ад'ютант камандзіраў

стаяў ля дзьвярэй, каб не заходзілі і не заглядвалі, каму ня сьлед. Паведаміў, падміргнуўшы:

— Чапай думае.

З вуліцы забег малады баец, спытаў, дзе камандзір, але й яго не пусьцілі. Выявілася, што каля лесу перахапілі некалькі жыхароў, спрабавалі пайсьці зь вёскі. Галоўны ад'ютант строга выслухаў, таксама падумаў, як Чапай, і прыняў рашэньне:

— Зачыніць іх, а я потым далажу камандзіру.

Але там, здаецца, пачулі, выйшаў сам камандзір.

— Што там?

Яму растлумачылі. І бацька не стрымаўся, патлумачыў:

— Вядома, баяцца людзі.

— Каго баяцца і да каго пабеглі?

— У лес, хованкі там, а куды ж яшчэ?

— А можа, у паліцыю? Шмат у вас сваякоў паліцэйскіх?

— Партызанскія ёсьць, а пра паліцэйскіх ня чуў.

— Ну дык мы чулі! — камандзір крутануўся на сваіх высокіх абцасах — ісьці. А байцу пацьвердзіў загад свайго ад'ютанта: — Зачыніць!

Тата занепакоіўся, стаў пытаць у ад'ютантаў: вы, таварышы, сапраўды хочаце бой у вёсцы трымаць? Дык спаляць нас на вугельчыкі — гэта ўжо дакладна!

— А мы іх ня пусьцім.

— З намі не прападзеце.

— Вайна, матка!

Прыдурваюцца, ім што! Вэнэры падміргваюць, быццам яна зь імі заадно.

Бацька дачакаўся, калі сталі разыходзіцца камандзіры, і адразу да «таўстуна» (гэты, прынамсі, усьміхаецца, ён накшталт камісара ў іх).

— Ня варта б дражніцца зь імі.

— Гэта з кім?

— Зь немцамі. Калі бой у вёсцы будзе — пераб'юць усіх. Жыўцом спаляць. Яны і бяз гэтага лютуюць, а тут...

— Мы не дражніцца сюды прыйшлі. Запомніце.

Сказаў, як папрасіў. І ўсьміхнуўся. І дадаў:

— Сваім перадайце: ні кроку зь вёскі. Расцэнена будзе як спроба перабегчы на бок ворага. Перадайце.

Але людзі, навучаныя ўсім, што перажылі ўжо, вядома ж, спрабавалі выбрацца зь нечаканай пасткі. Бацька хадзіў, каб папярэдзіць, хто паслухаўся, а хто й не. Тата і сам цішком прыкідваў, як сваіх вывесці.

А ноччу, пад самы ранак, пачулася кананада, ды так блізенька. І рэдкая стральба — ужо ў самой вёсцы. Бацька кінуўся да дзвярэй пакоя, дзе начавалі камандзіры, а адтуль выйшаў «таўстун»:

— Нічога, нічога нк здарылася. Вас гэта не датычыцца.

Але калі пайшоў, галоўны ад'ютант, які сабраўся кудысьці ісьці, шчоўкнуў пальцамі ля вуха і патлумачыў:

— Перашчоўкалі паліцайў.

Бацька чамусьці шэптам перапытаў:

— Паліцайў? Гэта якіх? У нас тут аніякіх паліцайў.

— У вас ніякіх, а ў нас значацца.

Усё стала зразумела, і ў гэта паверылі, калі ў дом штурхнулі двух байцоў, а да іх выбег камандзір:

— Зраднікі! Бач, добранькія! Вас за гэтым сюды паслалі? Ну, добра, няхай мясцовыя ўжо. Дык і вы таксама? Камсамол вас дзеля чаго пасылаў? — І распарадзіўся: — Арыштаваць іх! Судзіць будзем.

А раніцою раптам павалілі з дому, зь вёскі, не разьвітаўшыся нават. Жыхары стоўпіліся на вуліцы, усплёскі трывогі — і ад далёкай страляніны, выбухаў, і ад чаканьня нейкай бяды, якая ўжо здарылася, поруч. Людзі разгублена маўчаць, а іншыя парываюцца бегчы, нешта рабіць.

У хляве людзей няма, невядома куды падзелі арыштаваных. Падабралі нечыя апараты, дзіцячы чаравік. Але тут зводдаль пачуўся здушаны крык: за калгасным хлевам роў — там крычаць, клічуць. Усе пабеглі.

Рачулка, што цячэ па дне рва, заваленая целамаі забітых, вада паднялася, як перад плацінай, і здаецца, што яна ад крыві паднялася. Самае прыкметнае — дзеці. Адзін, яшчэ адзін. Іх больш, чым дарослых. Галоўкі раздробленыя. Твары ўсе ў крыві, страшныя.

Вось тут з мамай і здарылася: нейкае зацямненне найшло. Пшто ж, прынамсі, яна анічога, што адбывалася далей, ужо ня цяміла, не ўспрымала. Як пабачыла гэтых дзетак пабітых, як падламаліся ў яе ногі, так і не вярнулася сама ў сябе, зрабілася, бы неразважае дзіцянё. Глядзіць ціха, пакорліва, робіць, што ёй скажуць, а сама ані слова і ні на што не адгукаецца. Ужо і плакалі над ёю, ужо і клікалі, малыя клікалі яе — пазірае баязьліва, вінавата. Бацька павёў сям'ю ў беразьячок, туды, дзе галоўная хованка. Самалёт як праляцеў над Уюнішчамі, скінуў бомбу, абстраляў — усе і кінуліся наўцёкі. Засталіся толькі тыя, што ў ровы.

Зьбіліся ў зямлянцы ў адзін камяк, цёмна і душна, а як зачыніў бацька дзверы над галовамі, пачулі тое, чаго намерсе нібыта і не чутно: уздыхі зямлі ад далёкіх удараў. Ужо і крыкі даносяцца, галасы, сабачы брэх намерсе. Тут і пачалося самае жахлівае: мама стала рвацца наверх, зваць, клікаць дзяцей, яны зь ёю побач, ціснуцца да яе, а яна іх кліча, быццам у тым ровы іх кінулі, забыліся:

— Волечка... Антончык... Маня... Вэнэра... Вэнэрачка...

І зноў, і зноў, і анічога немагчыма зрабіць, каб змоўкла. А, Божа, накліча бяду, бацька і так, і гэтак зь ёю, і пужаў бедную, і лаяў:

— Богам-Госпадам цябе прашу, не крычы! Ты ж ворага клічаш, сама. Усе тут, дзеці ўсе пры табе. Во рука твая, іх галовы, во яны! О, Божа, заўжды чагосьці чакала, баялася. Во і дабаялася.

Двое сутак сядзелі пад зямлёю. Бацька працягнуў дзверцы, і тады добра былі чутны галасы, нямецкія, крыкі, брэх аўчарак, стральба. Але хутка зусім на-

блізіліся, поруч загучалі і стрэлы, і крыкі людзкія, брэх. Дзеці прастуджана кашлялі, ім давалі вадзічкі папіць, пажавец хлебчыка, каб ня так душыў кашаль. Старанна прыціскаліся ротам да чыёй-небудзь сьпіны. А вось з мамай было ня зладзіць: раптам зноў пачынала клікаць дзяцей, па імёнах. Бацька ўжо і рот ёй закрываў, яна вырывалася, спалохана мычала.

— Што, што зь ёй рабіць? — у адчаі пытаў бацька. Вэнэра, абхапіўшы маці рукамі, худзенькую, маленькую, шаптала ёй ласкавыя словы, упрошваючы супакоіцца, замаўчаць: мы з табою, усе жывыя, усе дзеці тут!

— А ну вы там — вылазь! Гранату кіну! — як гром прагучала на версе, прайшло скрозь зямлю. І бурчаньне незадаволеннае: — Язьві вашу душу, баба гамоніць! Дзе яны тут?

Бацька спрабуе заціснуць маці рот, яна адбіваецца, жаласна мычыць: усё, прапалі! О Божа!

Удары зверху, глухія, потым па самых дзверцах, намацалі.

— О, гутэн таг! Прывецік!

Сьвятло ўдарыла ў вочы, аглушыла — грозным воклічам:

— А ну, вылазь давай! Гранату атрымаеце! Доўга вас запрашаць?

Моцныя рукі бацькі адцягваюць, запіхваюць Вэнэру кудысьці ў кут, у пячаную цьвердзь, а сам ён не сваім голасам — галаском крычыць тым, што на версе:

— Паночкі, мы зараз, мы выходзім! Дзеці, тут толькі дзеці!

— Лічу да трох!

Вэнэры здалася, што голас на версе знаёмы. Бацька выбраўся першым, ён, стоячы над ямаю і прымаючы ад Вэнэры дзяцей, спрабуе нешта тлумачыць, гаворыць пра хворую маці, а Вэнэра ўжо разгледзела Мандрыка. Гэта ён, хлопец-баламут з суседняй вёскі, гэта яго быў голас.

— О, наша вам з банцікам! — пазнаў і ён Вэнэру. Як не пазнаць! Колькі разоў спрабаваў «Конік» (за прут-

касьць і худобу такую мянушку яму прыдумалі) выцягнуць яе ў кола, на скокі, калі Вэнэра пачала хадзіць на вячоркі. Вэнэра ж танчыла толькі з аднагодкамі-дзяўчаткамі, ад хлопцаў уцякала. А потым яго забралі нібыта ў войска — і во ён:

— Добрае месьцейка выбралі. Зьміцер хіцер, але й Саўка ня дурань! Бачыш, знайшлі.

Радуецца нечага, дурань. Але ўжо ня так страшна, калі тут знаёмы, выходзіць да немцаў. Іх чацьвёра, у плямістых плашчах-накідках, адзін трымае за павадок аўчарку: о, Божа, мама зусім перапалохаецца! Бедная, бедная мама!

Тут жа стаіць і дзядзька Камай («Самаед»), пераступае са здаровай нагі на кароткую (на фінскай вайне падстрэлілі), тупае на месцы, вінавата пытае ў бацькі:

— Твая ж хованка ня тут? Я іх павёў, ведаў, што ня тут... Я думаў, наадварот...

— Прывёў, ну і малайчына. — Мандрыку весела. — Будзеш ведаць, як дурняў-немцаў абманваць. — І раптам — бацьку: Гані золата — адпусьцяць. У цябе ёсьць, усе ведаюць. За золата яны што хочаш, не скупярдзайнічай. — Патлумачыў: — Ім за кожнага 'партызана за плоцяць па 75 марак. Гэта палічы колькі. Раз, два, тры, о, вас тут цэлы дзясятка. Давай гані, пакуль ня позна.

— Ды адкуль у нас золата? Ты ж ведаеш, як да вайны выграбалі ўсё, падчыстую, у каго што і было.

— Твая справа. Мне не цябе, мне яе шкада.

І паказаў на Вэнэру.

Немцы цярпліва чакаюць, пакуль дамовяцца за іх, ад іх імя. Мандрык махнуў рукою, маўляў, нічога не атрымалася. І тады яны ажылі, заварушылі локцямі, узнялі рулі аўтаматаў, і, о цуд, толькі цяпер загырчала аўчарка. І як бы ажыла далеч, увесь лес — крыкам, плачам, выцьцём. Вэнэры ўспомнілася, і дрыжыкі раптам ахапілі яе наскрозь: бабы нейк распавядалі пра дзвюх злоўленых карнікамі дзяўчат. Як мучылі, здзекваліся, і як яны на ўвесь лес жахліва крычалі. А

прыйшлі потым людзі туды, пабачылі іх, парэзанных, і пабітыя бутэлькі побач: бутэлькамі што толькі зь імі не вычваралі. («І яшчэ цукерку засунулі», — пра гэта бабы казалі, міжволі прыглушаючы голас.)

Бацька ўсё спрабуе нешта растлумачыць, апраўдацца. Ён нясе дваіх дзяцей, Вэнэра Антончыка схапіла і маму за руку, як малую, узяла, а бацька ўсё паўтарае:

— Каб жа ведаць, што чорная гадзіна наперадзе. А то думалася: ну, ужо горш ня будзе. Усё давялося аддаць. Каб жа ведаць, што яшчэ і гэта на нашу галаву!

Антончык, учэпіста, што клешч, абхапіў галаву Вэнэры, дыхнуць не дае і шэпча, сочачы за аўчаркаю:

— Антончыка не кусай, Антончыка любіць мама, татка...

А мама павісла на руцэ, зь дзіцячым жахам азіраючыся на кожны вокрык, сабачы рык, — Вэнэры няма як пра сябе падумаць. Прабягаючы міма, Мандрык шыпіць-шэпча:

— Прасіся ў Германію. Чуеш! Табе кажу! А то позна будзе.

Выгналі ўсіх на поле, немцы-начальнікі на гарачцы сталі, а другія, з аўтаматамі і аўчаркамі, акружылі людзей, іх сабралі ледзьве ня сотню, калі ня больш. Усіх выкалупалі з хованак ды кустоў, Вэнэра многіх аднавяскоўцаў пазнала, але ёсьць і чужыя. Немец з бліскучымі, як з малюнка, валасамі тлумачыць:

— Маладыя паедуць на работу ў Германію. Астатніх забярэм у гарнізон. Там вас не дастануць сталінскія бандыты. Хто ў Германію — на гэты бок.

І паказаў — куды.

Антончык яшчэ мацней, тужэй абхапіў Вэнэру за шыю, быццам адчуў, што варухнулася ў яе душы. А тут яшчэ бацька:

— Ідзі, донька, я зь імі застануся. Ты за нас ня бойся.

І зноў Мандрык, «Конік» пракляты, як чорт закруціўся поруч:

— Дурная, аддай хлапца матцы! Кажу табе, пашкадуеш!

Каб ня ён, Вэнэра, магчыма, і паслухалася б бацьку. А тут спрацавала вясковая дзявочая ўпартасьць: бач, прыстаў! Ведае яна, што ў такіх у думках. Каб адарваць ад бацькі, ад маці, а там ужо сябе пакажа. Плачу, крыку паболынала. Немцы ўжо страцілі цяргеньне, кінуліся ў натоўп і сталі выдзіраць, адкідваць убок, хто пад руку трапіцца. Але тады і тыя, хто ўжо быў адабраны «ў Германію», занепакоілся, спалохаліся і пабеглі назад да родных — такое ўзьнялося, пачалося! Немец у акулерах вырывае з рук Вэнэры браціка, цягне яго, разрывае, твар у Антончыка пасінеў, памярцьвеў ад крыку, бацька, якога зь дзвюма дзяўчынкамі адцясьнілі назад, бездапаможна спрабуе прабіцца да Вэнэры, а мама дзесьці прапала, яе адштурхнулі, заштурхалі ў мітусьлівы натоўп баб, дзяцей, мужыкоў. І тут зноўку Мандрык, злы, ашалелы:

— Ну, і гары, калі такая!

Усіх, каго не ў Германію, загналі ў даўгі калгасны хлеў. Той самы, дзе і «спэцатрад» людзей трымаў. Праўда, мужчын, нават пажылых, адабралі і павялі, нехта ўгледзеў, што зачынілі іх у калгаснай канторы. Бацька толькі і пасьпеў крыкнуць:

— Вэнэрачка, глядзі маму, глядзі іх...

Маці Вэнэра адшукала, і цяпер пры ёй было чацьвёра: мама імгненна страшна пастарэла, але таксама, як малая, такая бездапаможная і бясьсільная.

Вэнэра як бы і сябе бачыць збоку, з заціснутым жахам глядзіць на сябе — старую-старую бабу з узлахмачанай, як у ведзьмы, галавой...

Татка, татка, што са мною зрабілі! Чаму я заста-лася, адна-адзінюткая на ўсім на белым сьвеце? На каго пакінулі вы мяне, мамачка, Антончык, Волечка, Манюся?! Як, як жа вам, бедным, было балюча, як пякло! А ты, татка, ляжыш у тым страшным рове, мы ў шчы-

ліны глядзелі, бачылі, як вас вадзілі забіваць. Я ўжо рада была, што хоць мама не разумее нічога, а малыя вераць, што нас павязуць далёка-далёка, дзе нас чакае татка, і ўсё будзе, як было, добра будзе. Хлопчык па сьцяне ўзьняўся, прыпаў да дзіркі, крычыць: «Станкевіч уцякае! Во, упаў! Вэнэра, твой бацька!..»

Ты заплакаў, татка, калі сказаў: «Глядзі маму, глядзі іх!» Я такая старая, як ніхто на зямлі. Во, нават партызаны — і днявалі, і начавалі ў нас у вёсцы — мяне не пазналі. І добра, што так, я не хачу, каб мяне хто ўбачыў. Яны забралі нашага Шэрага, але я буду ісьці, пакуль змагу, я ў іх адбяру, татка. Гэта наш конік, ты заўсёды так марыў, што ў нас будзе ўсё і вось такі харашунконь. Ганарыўся, што твая донька самая прыгожая ва Ўюнішчах і нават на акрузе ўсёй, табе гэтага хацелася, а цяпер і ты б не пазнаў, людзі не прызнаюць, думаюць, баба бабаю. Аж сьмешна. Бачыў бы ты: як ратаваў мяне наш ІПэры, ну, як чалавек, і мне ня быць бы сярод жывых, калі б ня ён, не дабралася да яго.

ІПчыліны між бяровенья сьвецяцца: зарыва разьлілося над вёскаю, над падпаленымі Ўюнішчамі. Раве скаціна, стрэлы, і толькі ў хляве, як у магіле. Людзі абмерлі, маўчаць. Заплаканых дзяцей стараюцца суняць, пужаюць: а то немец прыйдзе! Толькі б забылі, не прыйшлі — вар'яцкая гэтая надзея ахапіла ўсіх. Над нематою і заціснутым плачам дзяцей — надтрэснуты голас нейкай старой, што прамаўляе далёкія няўцямныя словы:

«З вуснаў жа Яго зыходзіць востры меч, каб ім паражачь народы. Ён пасьвіць іх жазлом жалезным; ён топча тачыла віна лютасьці і гневу Бога Ўседзяржыцеля...»

Раптам у шырокую сьветлую вэртыкальную шчыліну, там, дзе вароты, усунуўся высокі цень, узьнікла чалавечая постаць і — голас:

— Эй, дзеўкі! Маладых клічуць на кухню. Хто хоча бульбу чысьціць, набягай!

Мандрык, зноўку ён! Во і яе (Вэнэра сьцяміла, што яе) кліча:

— Эй, ты дзе тут? Позна будзе, кажу табе.

Уваліўся ў хлёў, за ім яшчэ двое. І пайшлі пшырыць па людзях, што ляжаць на высахлым конскім гнаі, зазіраюць у твары, паварочваюць да сьвятла.

— Ціха, дурныя, на кухні смачна паясьцё. Дзякуй яшчэ скажаце.

— Эй, Вэнэра, дабром прашу!

Вэнэра забілася між дзецямі, наваліла іх на сябе і затаілася тварам да высахлага конскага паху, які казыча ноздры, дзярэ горла. Сястрычкі і нават Антончык прыпалі да яе, абхапілі ручкамі, — ратуюць, хаваюць.

А тыя ўсё топчуцца, як коні, грэбліва паварочваюць да сьвятла і адкідваюць старых:

— Вэк, вэк, курва старая! Фарфлюхтэр!

Навошта яна падумала: «як коні», можа, яна і пасеяла ў дурныя іх галовы тую прыдумку? Зарагаталі, аб чымсьці змаўляючыся, прыгразілі:

— Ну, чакай, сука! Мы цябе выкапаем. Сама вылезеш.

Пайшлі, мацюкаючыся. Доўга не зьяўляліся. І раптам шырока сталі распаўзацца вароты. Там важданіна нейкая, вокрыкі, вялізныя цені:

— Пайшоў! Пайшоў! Давай, памалаці іх добранька!

Гэта ж яны каня хочучь заштурхаць, зацягнуць у хлёў — проста на людзей. Рагочуць, радуюцца злой сваёй дурноце, і не разьбярэш, хто ўжо там, дзе немец, дзе с в о й. Пачуўся ля самых варот крык жаху і болю — замітусіліся на сьвятле дзіцячыя галоўкі, постаці. А на іх наступае, напаўзае нешта вялізнае, галавастае, валасата-жахлівае. Нямецкі цяжкавоз-біцюг рухае нагамі, таўшчэзнымі каленямі, быццам гліну месіць, а яго штурхаюць ззаду, лупцюць па баках:

— Ну, давай, ня бойся, душы сталінскіх бандытаў! Форвард!

Конь-велікан спрабуе на вазе ўтрымаць вялізныя, зь мяцёлкаю валос, капыты: ня можа конь ступаць на

живое. Але змушаны, і ён рухаецца нейк рыўкамі, як бы падаючы. Дзеці, бабы завішчалі, запішчалі, ну, як мышы, як мышкі малыя, ускочылі з долу, адно за аднаго хаваюцца, зьбіліся ля еьцен, у кутках. У расчыненыя вароты бачна, як гараць-дагараюць Уюнішчы, вье і пішчыць усё жывое. За варотамі раптам загарлалі панямецку, і каня з такою ж стараннасьцю сталі гнаць, штурхаць з хлява. А ён ня йдзе: там агонь, іскры. Забеглі яшчэ салдаты і сяк-так вывалаклі.

І ўсе ўбачылі, што падпалілі, што загарэлася страху хлява, вогненна зачырванелася салома над галовамі. І як бы ўзарваная апошнім жахам, крыкам людзей, раптам узьяцела да чорнага-чорнага неба і адначасова стала асыпацца агнём — на галовы, на рукі, на адкрытыя ногі. На дзяцей. Закрычаў дзіка і пратэстуючы-гучна Антончык, замахаў ручкамі, скідваючы наліплы на яго саламяны агонь. Вэнэру аглушыў жахлівы трэск валасоў, якія загарэліся на галаве ў яе, і ўдар болю — у চেмя, у патыліцу. Гэта быў апошні кантраляваны стан, адчуваньне. Што далей адбывалася — яна кепска помніць. Запомніла, як ляжала на малых, на цельцах, што сьціснуліся, уздрыгвалі, распластаўшыся, прыкрывючы ад агню, што падае зверху, і ад ног ашалелых людзей, што некуды рвуцца. Потым панесла і яе, яна, абхапіўшы і ня могучы абхапіць усіх, цягнула дзяцей, адчуваючы, як губляе аднаго за адным, рукі яе хапаліся за ўсё дзіцячае, што ёй траплялася: галовы, рукі, ножкі. Людзей выпірае ў расчыненыя вароты, і яны ня бачаць і ня чуюць, што там ва ўпор б'юць кулямёты, — агонь і жах былі страшней.

На ўсё жыццё засталася ў Вэнэры млосьць ад любога паху смажанага мяса, сала, а гарэлых валасоў — асабліва. Колькі гадоў потым не магла доўга стаяць ля печы. Стаяла, як жа бабе вясковай бяз гэтага, і смажыла, і варыла, але каб ведалі, што яна пры гэтым перажывала, які ўнутраны жах ажываў у ёй.

Чорны дым ад спаленых цел, мабыць, ён і прыкрыў, выратаваў Вэнэру, калі яна вывалілася за варо-

ты. Да самай канавы яе суправаджаў вал людзей, што вырваліся з агню, гнаў, штурхаў наперад. Яна ўпала ў рэдзенькую грязь, а на яе валіліся, падалі забітыя і не зусім дабітыя. Паўзадушаная, яна адчувала, як яшчэ і яшчэ мёртва чмякаліся зверху цяжкія целы. Стральба была бесьперапынная, але ўжо здавалася далёкаю, і яе яна ўжо не датычылася. Яшчэ запомніла, што, калі падала ў грязь, у ваду, зашыпела, як распаленая галавешка. Так, было, шыпела, аціхаючы, гарачае палена, якое мама совала ў бак з вадою, падрыхтаванаю пад бялізну, каб вада была «мяккаю». Потым, калі вечнасьць прамінула, і Вэнэра зноў апынулася наверх, над трупамі, — зусім ня помніць, як выграблася, выбралася, — болын за ўсё хацелася вызваліцца ад касы, мучыў пякучы цяжар і невыцерпны боль ад палена валасоў, якія краналіся абпаленай шыі, сьпіны. Перакінуць бы на грудзі, але для гэтага трэба мець хаця б адну руку, а ў яе замест рук нешта чужое і страшнае, абпалена-чырвоное, са скураю, што брудна спаўзае, як панчоха.

Нейкі час разглядала забітых, стоячы над канаваю, баялася, што пабачыць там сваіх. Як быццам тое, што за сьпінаю ў яе, — задымленае пажарышча, вялізны чорны горб сярод зеляніны там, дзе стаяў хлёў, — менш страшна і канчаткова.

І яшчэ што было, што помніць: каля лесу спынілася і зірнула ў апошні раз на вёску, якой ужо не было. І тут нешта ёй прымроілася, здалося: сярод дрэваў і ацалелых хлёўчукоў далёка-далёка сьвеціцца дах яе дому, бацькоўскай хаты. Зьдзівілася нейк абыякава, цямячы, што гэта толькі мроіцца ёй, і пайшла, ведаючы, што назаўжды. Жыць яна не зьбіралася, не разлічвала. Да каго яна пойдзе, хто і дзе тыя, куды яна магла б імкнуцца? І ўспомніла, што ёсьць Шэры, што ён на балоце адзін, зусім адзін. Як і яна цяпер. Вось куды ісьці, вась навошта. Ёй нават здалося, што калі яна туды дабярэцца, тады і боль пачне аціхаць, ня будзе так нясьцерпна паліць. Вось гэта і гнала туды, да мэты, — ад пякоты, болю ўцякала. Ад

кары, якую ў сабе несла. Ад безнадзейнасці і жаху. Раптам пачынала выць, не пазнаючы больш самую сябе. Яна ўжо не ўсведамляла, раніца цяпер альбо вечар, дзень альбо ноч. Усё гарэла, куды ні глянь, ноччу, як удзень, і ўдзень, як сярод начы.

Нарэшце ўбачыла стажок, калісьці скіданы ёю і бацькам на пару, — і раптам вярнулася адчуваньне часу, убачыла, што ўжо сьвітаньне. І бы пацьвярджаючы яе вяртаньне да рэальнасці, заіржаў Шэры, жаласна, з крыўдаю, як падае голас пакінутае дзіця, што доўга плакала. У адказ загаласіла:

— А бедныя ж мы сіроты! А няма ж ужо ў нас таткі нашага, а няма мамкі, і Волечкі, і Антончыка, і Манечкі! Анікога, анікога ў нас з табою!

Шэры, ледзь не задушаны вярхоўкаю, якую быў навязаны да павозкі, стаяў над перакуленаю кадзьдзю ля вады, утаптанай у дол травой-асакой. Вочы чырвоныя, дзікія малілі аб дапамозе і паратунку. Зямля ўзрытая ўся, тут ішло змаганьне не на жыцьцё, а на сьмерць, мусіць, зноўку з ваўкамі. Шэранькі мой, Шэры, і табе, і табе дасталося!

Тата, татачка, які ж ён худзюшчы і страшны быў. А я не магу вызваліць яго ад вярхоўкі-пятлі, мне маімі рукамі да чаго-небудзь дакранацца — лепш памерці, крычу, быццам мяне рэжуць. Распухлі, соцацца, скура чорным шмацьцём.

Дык ён, Шэры, пашкадаваў мяне, пераступаў нагамі і так, і так — і цуд! — вярхоўка сама адпусціла, звалілася пад ногі, як мёртвая зьмяя. Калі мы пайшлі да вады, ён зноў закульгаў, ды так моцна. Ён і цяпер кульгае ў іх у павозцы, як яны даедуць, я ня ведаю, яны й не даедуць на ім. Ён такі разумны, наш Шэры.

Сьмерць непрыгожая, усе кнігі, і фільмы, і опэры хлусяць, што яна бывае прыгожаю. Непрыгожы чалавек, які памірае і, галоўнае, ён сам гэта разумее ў тое імгненьне. А вось навакольныя часам не разумеюць гэтага і мучаюць яго сваім неразуменьнем. Існуе сорама

сьмерці, яў гэтым перакананы, сам перажыў. Можа, яшчэ пра гэта раскажу. Часам ён мацнейшы за страх — сорама сьмерці. Многія маглі б расказаць. Ня нейкай там нізкай, подлай, здрадніцкай сьмерці (гэта асобная гаворка), а сорама сьмерці л ю б о й.

Ванечка памёр у лясной вёсачцы (на паўшляху да лягера). Не давезьлі.

Мы ўсю дарогу падбздэравалі яго: вось прыедзем, там лекары, мігам паставяць цябе на ногі, табе не першыня! Але Ванечка ўжо апошні шанец зрасходаваў, і ён гэта ведаў. Глядзеў на нас нядобрымі вачыма аднекуль здалёк, як на тых, хто задумаў насьмяяцца над ім, здрадзіў яму, на змоўшчыкаў.

Адчуваючы віну перад ім — мы застаемся жывыя, цэлыя, здаровыя, — шукалі і знаходзілі вінаватых перад намі ўсімі. Ну, немцы, «бобікі» — гэта зразумела. Але й іншыя ўсе, хто не хадзіў з намі, не перажыў таго, што мы перажываем, — адседжваюцца, прыдуркі, у лягеры, жывуць-пажываюць у вёсках, замаскаваўшыся барадою, ні нашым ні вашым! Ды ці мала іх — вось хаця б баба гэтая, што навязалася і брыдзе за намі, як Ванечкава сьмерць. Чакае свайго часу, што вось памрэ партызан і ёй вернуць яе багацьце? На нешта разьлічвае, калі не адстае і не падыходзіць да нас, трымаецца воддаль. Баіцца? Саромеецца? Проста гадзіна, што тут скажаш. Сьцярвятнік! То на полі з жыта выныре, то з кустоў на дарогу вываліцца — не адстае, хоць страляй па ёй.

А Ванечка (мы ўяжджалі ў паўжывую пустую вёсачку) раптам папрасіў:

— Спыніце.

— Табе кепска, Ванечка, зараз чаго-небудзь цёпленькага табе.

— Адыдзіце, я зараз памру. Ну, прашу.

Мы, наадварот, — усе да яго, замітусіліся, бадзёрымі і, як заўжды пры чалавеку, які памірае, фалыны-

вымі словамі спрабавалі — што? Угаварыць яго — не паміраць? Не казаць пра сьмерць?..

— Ды дактары цябе ўраз!..

— Ты яшчэ танцаваць будзеш!..

Мы адганялі ад сябе і ад яго страх сьмерці. Не заўважаючы, што ўжо апошняе — сорам сьмерці пачаў яго мучыць. Ванечка бездапаможна, крывячы, як дзіця, рот, заплакаў. Здавалася, таму, што мы ня цямім чагосьці, ня хочам яго пачуць. І раптам вусны пабялелі, закамянелі, рот раскрыўся, як яма...

Мы стаялі вакол павозкі, як свавольныя школьнікі, якія аніяк не чакалі такога выніку, ня думалі, не хацелі, а яно здарылася. Хацелася азірнуцца, пашукаць, неадкладна знайсці віноўніка. Перад намі перад усімі вінаватага. У такую хвіліну нас лепш не чапай. А тут яшчэ гэтая падла-конь цягнуць зусім ня хоча: раскульгаўся так, што невядома, ці даедзем дадому, ці давязем забітага. Ну не, здохнеш, але давязеш! А яшчэ гэтая баба, як варона, уся ў цёмным, брыдзе за намі, бы навязаная. Спадзяецца, што кінем каня-сымулянта, пакінем ёй.

І ўсё-ткі Рамановіч рашыў, што трэба пашукаць іншага каня. Адправіўся, пайшоў па дварах Цыбук, гэты знойдзе і — галоўнае — прывядзе. І праўда, прывёў. І каня, і разгубленага гаспадара. Бачыш, дзядзька, што ў нас здарылася? Давязем і вернем твайго канька-гарбунка, можаш ехаць з намі, сам і прыгоніш. Павозка развалюха ў цябе? А гэты вазок бачыў? Падабаецца? То-та ж! Нам не шкада, плата будзе табе за працу. Нам падабалася наша шчодрасьць: а тая варона няхай забірае свайго кульгавага. Хоць ты яе страляй, анічога разумець ня хоча!

Кульгавага харашуна вывелі з аглобляў, разьдзелі дагала: хамут, дугу са званочкамі, раскошную збрую з бляшкі перанеслі на каня-карантыша, упрыгожылі яго.

«Як сьвіньні сядло!» — сказануў нехта і змоўк

зьбянтэжана. Няхай, няхай па красуецца і калгасьнік. Гэты, прынамсі, дурыцца ня будзе. І галоўнае, сябе мы бачым багатымі і шчодрымі: карыстайся, дзядзька!

А ты — кавыляй да сваёй кулачкі, зачалалася, за-смавала. Бач, раскульгаўся, симулянт.

Ужо ад'ехаўшы з паўварсты, мы пабачылі, што каля пакінутага сярод вуліцы каня зьявілася баба зь непакрытаю, белаю ад валасоў галавою, паклала, як упусьціла, на сьпіну яму рукі і — мы зноў пачулі — загаласіла. Зарагаталі б, калі б не было з намі нябожчыка.

— Ну, бабы, ну, бабы! — толькі і сказаў Караткевіч. — І сьмех з вамі, і грэх.